

УДК [378.6.096:7](477-25)НАОМА

Пилипенко І. Я.

Національна академія образотворчого мистецтва і архітектури

МЕТОДИКА ВИКЛАДАННЯ Л. Ю. КРАМАРЕНКА В МАЙСТЕРНІ МОНУМЕНТАЛЬНОГО ЖИВОПІСУ УКРАЇНСЬКОЇ АКАДЕМІЇ МИСТЕЦТВА

Пилипенко І. Я. Методика викладання Л. Ю. Крамаренка в майстерні монументального живопису Української академії мистецтва. У статті розглянуто педагогічну діяльність професора монументального живопису Л. Крамаренка в УАМ з 1920 по 1930 р. На підставі огляду наукових джерел, а також завдяки залученню друкованої мемуарної спадщини та архівних матеріалів автором описано особливості методики викладання фахових дисциплін керівника майстерні монументального декоративного малярства. Значну увагу приділено розробленій професором чотирирічній програмі, за якою здійснювалося навчання. Розгляд її складових виявляє поступовість і послідовність в оволодінні фаховими дисциплінами, спрямованість на здобуття навичок декоративного стінопису, на реалізацію самостійної дипломної монументально-декоративної композиції. Дослідження педагогічної системи цього викладача дозволить отримати більш повну картину підготовки художників-монументалістів, що відбувалася в найменш вивчений період існування академії.

Ключові слова: Українська академія мистецтва, майстерня монументального живопису, Л. Крамаренко, методика викладання, фахові дисципліни.

Пилипенко І. Я. Методика преподавания Л. Ю. Крамаренко в мастерской монументальной живописи Украинской академии искусства. В статье рассмотрена педагогическая деятельность профессора Л. Крамаренко в УАИ с 1920 по 1930 г. На основании обзора научных источников, а также привлечения опубликованного мемуарного наследия и архивных материалов автором описаны особенности методики преподавания профильных дисциплин руководителя мастерской монументальной декоративной живописи. Значительное внимание уделено разработанной профессором четырехлетней программе, по которой велось обучение. Рассмотрение ее составляющих выявляет постепенность и последовательность в осваива-

нии профессиональных дисциплин, направленность на овладение навыками декоративной стенописи, на реализацию самостоятельной дипломной монументально-декоративной композиции. Изучение педагогической системы этого преподавателя позволит получить более полную картину подготовки художников-монументалистов, происходившей в наименее изученный период истории академии.

Ключевые слова: Украинская академия искусства, мастерская монументальной живописи, Л. Крамаренко, методика преподавания, профессиональные дисциплины.

Pylypenko I. Educational method of L. Y. Kramarenko in the monumental painting workshop of the Ukrainian Academy of Arts. Background. In recent years, there has been an increasing interest in the beginning period of activity of the National Academy of Fine Arts and Architecture and study the obscure pages of monumental painting workshop. There are only few publications about the life and art of professor Lev Kramarenko, chief of the monumental painting workshop in the period from 1920 to 1930 years. We can highlight a small book by L. Logvinska and O. Malashenko "Lev Kramarenko" (1975), based on biographical information. His wife, Irina Zhdanko published an illustrated catalogue of his works with introduction article by V. Tseltnier and final article (with valuable memories) by I. Zhdanko (1995). These publications and an article by N. Aseeva (1998) is the only literature about activity of this artist and educator. Nowadays pedagogical activity of professor L. Kramarenko and his educational method of professional trainings in the monumental painting workshop is insufficiently explored but still actual.

The objectives of this article are an analysis of pedagogical system and educational method of professor L. Kramarenko in his monumental decorative workshop in the Ukrainian Academy of Arts in the second decade of XX century. The task is: analysis of literary and archival sources, artist's work; identify his pedagogical experience as a head of monumental painting workshop.

This study require to use several science methods such as analysis method (study of the research condition), comparing method (in purpose to detect features of L. Kramarenko pedagogical system), historical-culture and systematic method (study of creative and pedagogical activity of the artist).

Results. Lev Kramarenko, a gifted monumental painting and easel painting artist, master of drawing and an educator, who trained a generations of talented students (I. Beklemisheva, P. Ivanchenko, V. Lewandowski, Y. Sadylenko, M. Pleskivska, D. Shavikin, I. Shtilman, I. Zhdanko,). L. Kramarenko became a chief if the workshop of the monumental art in the year of 1920, and hold this position ten years, was a rector of the Academy (1922–1923), and a dean of painting faculty (1928–1929).

Pedagogical system of L. Kramarenko was formed due to his multifaceted education. Firstly academic training in the workshop of D. Kardovskiy, after this — education in the Academy of Fine Arts in Paris (1908–1911), where he was carried away by monumental painting. Later he studies varied monuments of art of Italy, Greece, and Byzantine.

Рецензент статті: Федорук О. К., доктор мистецтвознавства, професор кафедри теорії та історії мистецтва, Національна академія образотворчого мистецтва і архітектури

Стаття надійшла до редакції 20.10.2016

He transfers this experience to his students. His pedagogical methods summarized him in "Training program in the decorative painting workshop of professor Lev Kramarenko. 1922", which includes different tasks. First year of study. Drawing as a base of professional literacy. After this — analysis of compositional schemes of the most famous masterpieces of art. L. Kramarenko gave task to analyze composition or to copy this work of art with purpose to understand basics of drawing.

Second year of study. Drawing of nature — still life and landscape. On the painting lessons — acquaintance with paints, harmony of tones, familiarization with painting materials and art techniques, with monumental and easel painting. In this manner L. Kramarenko educated universal artists. In addition, education held in workshops and museums, so students was able to train on art monuments of Kiev, Chernigov, Novgorod, Moscow and other ancient cities.

Third year of study. Painting of human in academic tasks, portraits, self-portrait, and decorative panels, creation of theatrical scenery and posters. Acquaintance with such technics as tempera, fresco and oil paints. Academic settings by L. Kramarenko was distinguished by their picturesque and elegance. Students in their workshops have many drawing from nature, including naked human stature. It was typical only for Kramarenko's workshop. All theoretical knowledge student fixed on practice — they decorated walls of community buildings.

Fourth year of study. Creating an independent work in the field of monumental decorative painting. Some graduate works had applied nature.

Professor Lev Kramarenko is a talented painter, monumentalist, master of drawing, who create his own pedagogical system, trained a whole generation of young artists and he gave them skills in different technics both monumental and easel arts (such as: fresco, tempera, mosaic, oil paints, gouache and watercolors). Graduates from architectural and painting faculties worked on cooperative projects for the engineering and decoration of buildings and structures. For example, students of L. Kramarenko painted Palace of Pioneers in such cities as Mariupol and Donetsk, theatre and conference hall of the Ukrainian Academy of Sciences in Kiev etc. by their own projects.

Conclusions. *Based on research of scientific sources, published memoirs, and archive materials author described teaching activities and educational methods of Lev Kramarenko. We conclude that this program was aimed at obtaining skills of decorative wall painting. During the years of study students learned basic of drawing, composition, chromatics, hues of colors, created painting of human in academic setting and decorative panels; they learned art technology and synthesis of architecture and painting. So, education program by Lev Kramarenko allowed to educate professional artists both in monumental and easel directions. Kramarenko School has their own features and was different from educational system of Mykhailo Boychuk which is the subject of another research.*

Keywords: *Ukrainian Academy of Arts, monumental painting workshop, Lev Kramarenko, educational method, professional training.*

Постановка проблеми. Дослідження мало-відомих сторінок історії майстерень монументального живопису перших двох десятиліть існування Національної академії образотворчого мистецтва і архітектури (НАОМА), заснованої 1917 р. як Українська академія мистецтва (УАМ), не втрачає своєї актуальності. Здійснення аналізу діяльності окремих академічних майстерень, осмислення особливостей методик викладання фахових дисциплін, що були обрані професорами М. Бойчуком, Л. Крамаренком, А. Тараном, М. Рокицьким, не лише дозволять вивчити досвід викладачів, виявити основи їхньої індивідуальної педагогічної системи, так тісно пов'язаної з їхніми особистими мистецькими концепціями, а й зробити певні узагальнення, що підводять до критичного розуміння історичної спадщини художньої освіти в цілому. Зважаючи на те, що педагогічний досвід різних викладачів монументальної майстерні висвітлено вкрай фрагментарно і нерівномірно, варто зупинитися на особистості Льва Юрійовича Крамаренка — талановитого художника-монументаліста, що займав одну з ключових позицій у художньому житті України 1920–1930-х рр.

Зв'язок роботи з важливими науковими чи практичними завданнями. Стаття виконана відповідно до плану науково-дослідної роботи кафедри живопису та композиції НАОМА.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Матеріалів про життя і творчість цього визначного українського митця не так вже й багато. Виділяється невеличка книга Л. Логвинської та О. Малашенко (1975), у якій Л. Крамаренко постає перед нами як багатогранна особистість, автор монументальних творів, прекрасних живописних полотен, рисунків, як педагог, котрий виховав плеяду митців, як непересічний організатор [3]. Різномісний доробок майстра розглядається в цій книзі не без ідеологічних акцентів, у хронологічній послідовності. Гарно ілюстрований каталог творів художника дбайливо упорядкувала його дружина І. Жданко і видала власним коштом мізерним накладом 1995 року. У цьому виданні крім короткого начерку про життя і творчість художника [6] вміщено спогади І. Жданко [2] про роки подружнього життя, зокрема про час її навчання в майстерні монументального живопису у професора Л. Крамаренка (1920–1927), що для нас становить особливий інтерес. У лаконічній статті Н. Асєєва [1] лише окреслює потужну постать художника і педагога. Висловлені мистецтвознавцем точні зауваження стосовно ролі вчителя у формуванні творчої особистості майбутнього художника дають перспективу подальшого наукового пошуку, як і безцінні свідчення сучасників [2; 4]. Довідник «Професори НАОМА» містить стислі відомості про педагогічну і творчу діяльність Л. Крамаренка [5: 115–116]. На жаль, досі не маємо монографічних видань про самотнього майстра, визначного діяча, директора і викладача Глинської керамічної школи, Межигірського керамічного технікуму, рек-

тора Київського художнього інституту (1922–1923), керівника майстерні монументального живопису в Києві (1920–1930) і Харкові (1931), одного з фундаторів школи монументального живопису України. На сьогодні педагогічна діяльність Л. Крамаренка, впроваджена ним система викладання фахових дисциплін на живописному факультеті академії виглядає найменш дослідженою. У цьому полягає **актуальність даної статті**.

Мета дослідження. Проаналізувати використовувану професором Л. Крамаренком педагогічну систему, методики викладання фахових дисциплін у майстерні монументального живопису УАМ з 1920 по 1930 р.

Виклад основного матеріалу дослідження. Льва Юрійовича Крамаренка у квітні 1920 р. обрано радою УАМ професором майстерні монументального мистецтва, реорганізованої з графічної майстерні передчасно загиблого Г. Нарбути, яка стала спеціалізуватися на монументальному декоративному малярстві [2: 28]. В академії він пропрацював десять років: керівник майстерні, ректор (1922–1923, тоді — Інституту пластичних мистецтв), декан живописного факультету (1928–1929). Перші роки поєднував роботу в академії з директорством та викладанням у Межигірському керамічному технікумі.

Педагогічна система Л. Крамаренка сформувалася завдяки багатогранній освіті. Спочатку було студіювання в майстерні Д. Кардовського (1906–1908). Видатний педагог навчав молодих художників «бачити і розуміти природу, будувати пластичну форму і, що найголовніше, розвивав їхнє композиційне мислення», він умів «спрямувати творчі пошуки вихованців», збагатити уроки виконанням «різноманітних практично-творчих завдань», чуйно «ставився до перших учнівських спроб» і перевагу віддавав рисунку [3: 7]. Усе це згодом ляже в основу педагогічної практики самого Л. Крамаренка. Він міцно засвоїв настанови вчителя: передавати у творі образотворчого мистецтва уявлення про предмет, а не просто безпосередньо його відтворювати; йти від загального до деталей, спочатку бачити форму — й від неї будувати композицію від великих мас до менших [6: 6].

Інший могутній імпульс, що стане складовою його власної педагогічної системи, Л. Крамаренко отримує протягом років навчання в Паризькій академії мистецтв (1908–1911) у Ш. Герена, П. Боннара, П. Серюзьє та М. Дені. Останній відкрив йому поетику монументального мистецтва, виявився надзвичайно близьким своїми умовними, раціонально вибудованими композиціями. П. Боннар надихав декоративністю, свіжістю і вишуканістю кольорових рішень. Усі разом вони розвили природний хист художника як колориста, збагатили його власну живописну мову надбаннями французьких майстрів, а крім того, сприяли захопленню монументальним живописом. Пізніше критики підкреслять, що Л. Крамаренко органічно сприйняв здобутки новіт-

нього європейського мистецтва, його полотна «виявляють велику, чисто французьку культуру живопису», яку він потім доносив до своїх учнів [1: 75]. Італія, Мюнхен, Константинополь, Афіни — він наполегливо вивчає фрески, мозаїки, пам'ятки італійського, грецького і візантійського мистецтва.

Молодий художник пізнає секрети технології виконання такої складної техніки мистецтва, як фреска, і після повернення на батьківщину втілює свої знання в монументальні розписи, пише в цій техніці портрети сучасників, де поєднує лаконізм форм, виразну чіткість силуету, чистоту і м'якість ретельно добраних кольорів. Працює аквареллю, гуашшю. Графічних і живописних творів 1920-х рр. залишилось мало. Монументальні роботи фактично всі знищено. Утім, аналіз творчості Крамаренка цього періоду дозволяє не тільки побачити технічну досконалість, бездоганне відчуття форми, композиційну майстерність талановитого живописця і рисувальника, а й ясно зрозуміти суть його художньої програми, виокремити принципові основи його мистецтва, а відповідно, і його педагогіки.

Вільне володіння різними техніками монументального та станкового живопису, велике колористичне обдаровання, постійний інтерес до традицій класичного, народного і давньоукраїнського мистецтва у поєднанні з особливою увагою до рисунка та до передачі безпосереднього враження від природи — ці складові визначили основу творчого методу викладання професора Л. Крамаренка в УАМ. Створена ним школа виховувала передусім художників-монументалістів. Разом із тим, його студенти — І. Жданко, І. Беклемішева, В. Левандовський, Д. Шавикін, П. Іванченко, М. Плєсківська, Ю. Садилєнко, І. Штільман — вчилися у нього бути універсальними художниками (станковістами і монументалістами одночасно), відчувати колорит і форму, втілювати художні ідеї, передавати свої емоції, настрої, душевний стан за допомогою нюансів кольору, виразної фактури або ретельно продуманої композиції. До кожного учня Л. Крамаренко намагався знайти свій підхід, «виявити і розвинути обдарованість», а головне — підтримував впевненість у своїх власних силах [2: 28].

Як згадують учні, «у нього не було єдиного, якогось стабільного методу викладання, він враховував індивідуальність кожного» [2: 28]. Талановитий педагог, Л. Крамаренко часто змінював методи, урізноманітнював завдання, що дозволяло студентам максимально ефективно засвоювати необхідну образотворчу грамоту й розкривати свій творчий потенціал. Діяв за ситуацією, але не безсистемно. Про це свідчить коротка «Програма навчання в майстерні декоративного малярства професора Л. Ю. Крамаренка», викладена ним на папері у червні 1922 р. [7: 224] Вона конструктивно окреслювала етапи чотирирічного навчання, шляхом від простого до складного послідовно підводила до виконання самостійної дипломної роботи.

Програма першого року навчання розпочиналася з рисунка. Це цілком логічно, адже саме рисунок — основа всіх пластичних мистецтв — дозволяє учням оволодіти рисувальною технікою (контурна лінія, штрих, тонування), поставити руку й натренувати окомір. Вихований на традиції академічної школи Д. Кардовського, Л. Крамаренко добре розумів значення навчального рисунка для становлення майбутнього художника. Наступним кроком у його системі навчання було звернення до найвідоміших творів різних епох з точки зору пошуку графічних засобів, прийомів організації простору, кольору. Своїм студентам видатний педагог буде давати завдання з аналізу композиції або копіювання «мистецьких зразків із метою розуміння загальних принципів рисунку» [7: 224]. Засновані на пошуку схем побудови від загального до деталей, вони були близькими «відрисовкам» із практики М. Бойчука. Таким чином, через рисунок, за його допомогою, учні Л. Крамаренка аналізували композиційну схему.

На другому році навчання до рисунка додавалися живопис та технологія живописних матеріалів. Студенти виконували пейзажі та начерки з природи, натюрморти (переважно в техніці акварелі або темпері), вивчали гармонію тонів, контрастів, властивості світлосили кожного кольору. Паралельно відбувалося «знайомство з малярськими матеріалами (грунт, підготовка, клеєві фарби)», проводилось вивчення художніх технік, набуття досвіду підготовки різноманітних ґрунтів та «виконання ескізів для композицій на теми декоративного малярства (в акварелі)» [7: 224]. Досвідчений фахівець у різних галузях, Л. Крамаренко впроваджував синтез спеціалізації у своїй майстерні, поєднував станкові й монументальні форми, намагався виховати універсальних художників, здатних оперувати різноманітними техніко-технологічними вміннями. Маючи високу живописну культуру, вдумливий педагог прагнув передати учням не тільки практичні навички віртуозного володіння технічними прийомами при роботі з фарбами, а й розвинути у молодих митців художнє бачення. Саме тому він учив студентів уважно спостерігати навколишнє, тренувати зорову пам'ять і не намагатися фотографічно відтворювати природу. Він виховував високоосвічених майбутніх художників безпосередньо на пам'ятках мистецтва Києва, прагнув прищепити своїм учням повагу до культурної спадщини, до національних традицій, а тому організував екскурсії-подорожі до Чернігова, Новгород, Москви, заохочував відвідувати театри, музеї, концерти, бібліотеки [3: 16].

Третій рік навчання надзвичайно насичений за програмою: «Студіювання моделі. Портрет, композиція. Розуміння ритму в лініях і фарбах. Виконання декоративних панно, театральних декорацій, плакатів. Студіювання техніки декоративного малярства. Темпера, фреска, олійні фарби» [7: 224].

Показово, що на третьому році навчання в майстерні Л. Крамаренка ставились академічні натурні

постановки. Пропоновані педагогом навчальні завдання вирізнялись вишуканістю і живописністю. У них увага приділялась ретельному моделюванню форм і об'ємів, пошуку гармонії тонів, передачі характеру моделі. Професор радив починати роботу над постановкою з невеликих начерків, щоб одразу визначити кольорові співвідношення, знайти світлі й темні камертони, досягнути вирішення поставленого завдання, наполягав, щоб кольорова гама була чиста, гармонійна і стримана, звільнена від «бруду» і дисонансів. «Ми багато малювали з природи, з'явилась і оголена модель» [2: 28]. Чоловічу постанку ставив не тільки з метою вивчення анатомії, пропорцій, ракурсів, а й для розв'язання композиційно-просторових та кольорознавчих проблем. Важливо, що під час роботи з моделлю Л. Крамаренко вимагав, щоб «це не було бездумне писання з природи» [2: 28], адже для нього реалістичний метод відтворення не тотожний натуралізму, фотографічній повній деталізації. Професор учив студентів використовувати живописне і тональне узагальнення, декоративність. Упродовж років педагогічної діяльності Л. Крамаренко часто в одній навчальній вправі синтезував завдання з рисунку та живопису, крім того, поєднував практичні навички роботи з природою та використання схем-аналізів, схем-копій творів мистецтва минулих століть, що сприяло гармонійному розвитку студентів, підводило їх до виконання самостійних ескізів для декоративних композицій, до створення дипломної роботи.

Навчання відшліфовувалося практикою. Монументальний живопис, на думку Крамаренка, мав бути колективною творчістю митців [3: 15]. А тому на старших курсах формувалися творчі бригади монументалістів: студенти під керівництвом педагогів прикрашали розписами громадські споруди. Учні Л. Крамаренка за власними ескізами виконали розписи в Палацах піонерів Маріуполя та Донецька, у конференц-залі Всеукраїнської академії наук, в театрі Києва тощо.

Четвертий рік навчання — самостійна робота на відповідну тему з декоративного малярства. Відпрацьовувались формально-колеристичні вправи, завдяки яким розвивалось розуміння ритму в лініях і фарбах, що так необхідне студентам для грамотної побудови монументально-декоративної композиції — пріоритетної в цій майстерні, — для виконання самостійної дипломної роботи. Цікавий факт, що за ініціативою Л. Крамаренка кільком дипломникам архітектурного і живописного факультетів було запропоновано виконати спільні завдання з проектування громадських споруд та їх оформлення. Переможець конкурсу художник-монументаліст Д. Шавикін отримав премію — закордонну подорож [3: 17]. Як бачимо, «виробнича» орієнтація освіти дозволяла здійснювати підготовку випускників, які були спроможні активно реагувати на потреби реального життя, готові приєднатися до процесу естетичного формування навколишнього середовища.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Таким чином, реалізована в майстерні монументального живопису Л. Крамаренка програма передусім була спрямована на здобуття навичок декоративного стінопису. Протягом років навчання студенти навчалися добре рисувати, розумітися на законах композиції та монументальному вирішенні живописного твору. Після засвоєння основ композиції через рисунок студенти починали вчити колорит і композиційні колірні побудови, виконували завдання на декоративній сюжетній основі і писали з натури академічні постановки. І одночасно ґрунтовно знайомились з художніми техніками, технологіями живописних матеріалів, на практиці вирішували складні проблеми синтезу архітектури і живопису.

Програма викладання дає уявлення про вибір тих предметів, вивчення яких дає змогу студентів отримати ремесло художника. Вона у поєднанні з методикою викладання і системою виховання непересічного педагога формувала школу монументального та станкового живопису Льва Крамаренка.

Використання академічних постановок відрізняло її від майстерні Михайла Бойчука, де такий метод був відсутній. Звернення до традиції класичної художньої освіти не єдина риса, що відрізняє педагогічні системи, обрані цими провідними монументалістами в очолюваних ними майстернях, що становить тему окремого дослідження.

Література:

1. Асеева Н. Школа Льва Крамаренка /Наталія Асеева // Українська академія мистецтва : дослід. та наук.-метод. пр. — К., 1998. — Вип. 5. — С. 74–79.
2. Жданко И. Из воспоминаний Ирины Александровны Жданко, жены Льва Юрьевича Крамаренко / И. Жданко //

Лев Юрьевич Крамаренко. 1888–1942. Живопись. Графика : альбом. — М., 1995. — С. 28–35.

3. Логвинська Л., Малашенко О. Лев Крамаренко / Л. Логвинська, О. Малашенко. — К. : Мистецтво, 1975. — 46 с. ; іл.
4. Сторчай О. В. Матеріали до творчої біографії Михайла Бойчука : Спогади Петра Іванченка [Електронний ресурс] / О. В. Сторчай. — С. 193–298. — Режим доступу : ss.etnolog.org.ua/zmist/2014/12/193.pdf. — Назва з екрана.
5. Українська академія мистецтва : професори НАОМА (1917–2012). — К., 2012. — Спец. вип. — 272 с.
6. Цельтнер В. Жизнь и творчество художника / В. П. Цельтнер // Лев Юрьевич Крамаренко. 1888–1942. Живопись. Графика : альбом. — М., 1995. — С. 5–27.
7. Яценко С. Методика викладання фахових дисциплін в Українській академії мистецтва (1920–1930-ті роки) [Рукопис] : диплом. робота / Яценко С. А. ; НАОМА. — К., 2012. — 247 с.

References:

1. Asieieva N. Shkola Lva Kramarenka. Ukrainska akademiia mystetstva : doslid. ta nauk.-metod. pr. Kyiv, 1998, issue 5, pp. 74–79.
2. Zhdanko I. Iz vospominaniy Iriny Aleksandrovny Zhdanko, zheny Lva Yurevicha Kramarenko. Lev Yurevich Kramarenko. 1888–1942. Zhivopis. Grafika : albom. Moscow, 1995, pp. 28–35.
3. Lohvynska L., Malashenko O. Lev Kramarenko. Kyiv, Mystetstvo, 1975, 46 p., il.
4. Storchai O. V. Materialy do tvorchoi biohrafii Mykhaila Boichuka : Spohady Petra Ivanchenka. Pp. 193–298. Available at : ss.etnolog.org.ua/zmist/2014/12/193.pdf. In Ukrainian.
5. Ukrainska akademiia mystetstva : profesory NAOMA (1917–2012). Kyiv, 2012, spesial issue, 272 p.
6. Tseltner V. Zhizn i tvorchestvo khudozhnika. Lev Yurevich Kramarenko. 1888–1942. Zhivopis. Grafika : albom. Moscow, 1995, pp. 5–27.
7. Yatsenko S. Metodyka vykladannia fakhovykh dystsyplin v Ukrainskii akademii mystetstva (1920–1930-ti roky). Manuscript : graduate work. NAOMA. Kyiv, 2012, 247 p.